

УДК 904.4 (477.41) «653»

Олександр Прядко,
кандидат історичних наук
завідувач науково-дослідним сектором
«Археологічна експедиція»
НІЕЗ «Переяслав»

БИКІВСЬКА ФОРТЕЦЯ XVI–XVIII ст.

Зібрано та проаналізовано маловідомі сторінки історії фортифікації містечка Биків, який спочатку належав до Переяславського староства Речі Посполитої, а згодом до однойменної та Басанської сотні Переяславського полку. На основі всіх наявних джерел здійснено реконструкцію фортифікації містечка Биків. Крім цього проведеною розвідкою встановлено стан збереження пам'ятки археології на р. Суній.

Ключові слова: Переяславщина, Биків, містечко, фортеця, замок, р. Суній, козацька доба, пам'ятка археології.

Биків – одне з найдавніших поселень історичної Переяславщини. Нині с. Новий Биків, Новобасанської сільської громади Ніжинського р-ну, Чернігівської обл. Розташовується населений пункт за 80 км на захід від Києва, за 60 км на південний-захід від Переяслава, та за 50 км на схід від Прилук. На території села в його центральній частині знаходиться городище з двома хронологічними рівнями: 1) XI – I перша половина XIII ст., та 2) XVII–XVIII ст.

Природно-географічні умови. Укріплення історичного Бикова були збудовані при впадінні лівобічного безіменного струмка в Суній у верхній частині басейну річки за 18 км від витoku та за 110 від гирла. Вибір місця для будівництва фортеці зумовлювався потребою для прикриття переправи (броду) через р. Суній. «Королі польські намагаються укріпити місця, що знаходяться поближче до Переяслава – оплоту Києва: 12 лютого 1605 р. король Сигізмунд III шляхтичу Василю Ходику-Криницькому віддає «городище, яке називається Биків, над річкою Супоєм, що розташовується – на шляхах й переправах татарських – для того, щоб він на тому місці, тобто городищі Бикові, як на своєму власному, слободу заснував з іншими потребами, замок збудував і місце те людьми вільними, торговцями й ремісниками заселив» (Астряба 1912, с. 57). Зазначена особливість: «на шляхах і переправах татарських» – основна причина поновлення фортифікаційних укріплень на городищі XI–XIII ст.

Історія досліджень. В 1653 р. сирійський мандрівник П. Халепський зафіксував цікаву інформацію про Биків: «Вийшовши звідси ми зробили ще одну миль і прибули в ще один базар (містечко – О.П.) також із трьома фортецями і ставком, що називається Баксфі (Биків – О.П.). Жителів в цьому замчиську дуже мало через морову язву. Цей базар великий, подібний до Василькова з його опустівшими будівлями; сильна морова язва знищила його жителів і тепер це місто в запустінні. Людей мало і вони бідні. В середині другої фортеці є церква в ім'я Різдва Богородиці» (Халепський, 2009, с. 190-191).

Філарет у 1873 р. опублікував коротку замітку про городище: «Биків було поселення ще до татарів. В цьому запевняє і сам вигляд давнього биківського укріплення, яке називається городком: городок круглий, а не квадратний, з високим валом і глибоким ровом» (Історико-статистичний опис Черниговской епархии 1873, с. 248).

У 1878 р. результати досліджень Ново-Биківського городища опублікував Мисаєвський А. П. Ним детально зафіксовано розміри, форму, межі та стан збереження городища. І до цього часу є найбільш детальним та інформативним описом (Мисаєвський 1878, с. 237-243).

Самоквасов Д. Я. у 1908 р. опублікував дані про городища сіверянської землі в тому числі й в м. Новий Биків. «У дворі пані Протасової на лівому березі Супою знаходиться Городок круглої форми з високим валом і глибоким ровом (№ 524)» (Самоквасов 1908, с. 118).

У 1988 р. в с. Новий Биків городище обстежив О. Шекун. Він зафіксував його розміри, висоту валів і ровів. Товщину культурного шару не зафіксував, але виявив фрагменти кераміки XI–XIII ст. Виявлені знахідки дозволили автору здійснити припущення про давньоруські корені Биківських укріплень (Шекун 1981/30, с. 1-9).

Історичні свідчення. В першій половині XVI ст. ці землі заселив Черкаський староста Остафій Дашкевич. За браком чоловічої лінії Дашкевичів, маєток перейшов до зем'янина Стефана Дублянського, а в 1578 р. проданий Василю Ходіку-Криницькому (Мальченко 2001, с. 100).

У 1562 р. А. Кошколдей став власником маєтків Басань та Биків, які належали раніше київському зем'янину Григорію Дублянському (Балануца 2013, с. 230). В декреті від 1597 р. вперше згадується Биківське городище: «4.VI.1597 – Декрет між Яловецьким і Ходиком на землі за рікою Дніпром назване село Басань при урочищі, Биків городище, Осовін ліс над Недрою, Красне городище посеред Супою, річка Супій, Іваницький Ріг, річка Недрик поруч річки Недра, городище Мішутін (Michutin) над Недриком, де слобода осіла на ґрунті власнім басанським» (Руська Волинська метрика 2002, с. 484). В цьому джерелі присутні згадки трьох городищ з власними назвами, два з яких добре локалізуються: «Красне городище» посеред Супою – давньоруська пам'ятка поруч з с. Петрівка та «Биківське городище» – пам'ятка на території с. Новий Биків. Інше третє: «городище Мішутін» – не локалізоване, але з врахуванням прив'язки про заснування слободи поблизу або на його місці, можемо припустити, що мова йде про сучасне с. Басань, а присутня власна назва походить ще з давньоруської доби (рис. 4).

Король Сигізмунд III в привілеї від 12.II.1605 р. віддає Василю Ходіку-Криницькому Биківське городище для поновлення фортифікаційних укріплень та заснування слободи (Астряба 1912, с. 57). А в наступному привілеї від 22.II.1605 р. надає дозвіл на проведення ярмарків і торгів в городищі Биковім, що знаходиться над річкою Супоєм (Руська Волинська метрика 2002, с. 981).

Містечко Биків у 1615-16 рр. вже фігурує серед королівських маєтностей в люстрації Переяславського староства Речі Посполитої. «Miasteczko Wykow. Ratione slobody nic nie czyni» (Jablonski 1877, s. 106). В люстраціях 1622 та 1636 рр. Биків також присутній серед переліку містечок староства Переяславського: «Березань, Биків, Яблунів, Миргород» (Jablonski 1877, s. 133). Від 21.VIII.1621 – Биків, Березань, Яблунів та Миргород входять до слобід адміністрації добр селітряних (Руська Волинська метрика 2002, с. 623).

Містечко Биків – з 1625 по 1667 рр. центр однойменної козацької сотні, а з 1667 по 1782 рр. в складі Басанської сотні Переяславського полку (Заруба 2007, с. 116). В 1662 р. в Бикові проходила козацька рада, на якій було вибрано Я. Сомка гетьманом.

Картографічні джерела. Схематичне зображення контурів укріплень Бикова на лівому березі р. Супій при впадінні струмка зображено на рукописній карті 1650 р. Гійома де Боплана у вигляді замку та міських укріплень. Крім фортифікацій позначено й основний сухохідльний шлях що йшов через Биків. На захід шлях йшов до р. Недра та фортеці Крупіль (Jaguzpol), а на схід прямував до р. Удай та фортеці Дорогинка (Dorohinka). Вказані дороги чудово маркують брами міських укріплень Бикова (рис. 1). Хоча за нашими дослідженнями міські укріплення мали ще й третю браму (або хвіртку) в напрямку городища Красне (знаходилося на острові посеред заплави р. Супій). На сьогодні це єдине картографічне джерело Биківської фортеці, яке нам вдалося відшукати. Маємо надію з часом знайти більш детальні креслення фортеці Биків.

Фортифікації Бикова. Найбільш інформативним джерелом і до сьогодні є дані зафіксовані та опубліковані А. П. Мисаєвським у 1878 р. З них ми дізнаємося, що укріплення знаходилися в межах поселення містечка Новий Биків і мали раніше назву – Городок. Розташовувалися за 50 сажень (106, 6 м – О.П.), від церкви і за 70 сажнів (149, 3 м – О.П.) від ставка на р. Супій, в саду поміщиці Е. Д. Протасової. Новобиківське городище мав в'їзд із півночі та півдня. Укріплення мали форму підкови, розташовані випуклою стороною на південь. Але поміщиця Е. Д. Протасова, зрізала частину валу в середині північної прямої сторони укріплень, засипала рів, зробила на місці північного виїзду терасу, а кути цієї прямої сторони укріплення закруглила і, облаштувала спуски на дно рову укріплення, проклала по ньому стежку, а площу ж самого укріплення перетворена на парк. Для підтримки більш збереженої південної частини городища і виїзду із нього, вона зміцнила його цегляними стінами та поставила ворітні стовпи. Через рів перекинула дерев'яний місток і таким чином видозмінила первісний стан городища надавши йому круглу форму (Мисаєвський 1878, с. 237–243).

Розміри Новобиківського городища: площа внутрішня, по діаметру найвіддаленішої частини кола її фігури, має 758 футів (231 м – О.П.), по діаметру самої вузької її частини – 735 футів (224 м – О.П.), підвищується над рівнем місцевості від 0,8 до 10,4 футів (32 м – О.П.), висота його від дна рову 19,4 футів (5,9 м – О.П.), ширина дна рову 14 футів (4,26 м – О.П.), глибина від горизонту місцевості від 4,5 до 12 футів (1,3-3,6 м – О.П.); Бруствер не вище 2-х футів (0,6 м – О.П.), а місцями зник зрівнявшись з площиною внутрішньої площадки.

При ритті землі біля Новобиківського городка знайдені були дві монети: польська срібна 1617 р., та інша мідна татарська. Крім цього знайдені були кістки людей і окремі черепи, а на захід від городища багато залізного шлаку (Мисаєвський 1878, с. 237-243).

Биківська фортеця розташовувалася на лівому березі р. Супій, при впадінні лівобічної невеликого безіменного струмка. Укріплення складалися з двох частин: замку та міських укріплень (рис. 1-6). Замок мав розміри: 231x224 м. (за А. П. Мисаєвським). Розміри вказують на форму наближену до овалу, тоді ж, як на рукописному малюнку його ж авторства присутнє схематичне зображення замку наближене до кола (рис. 3: 3). На схематичній карті Боплана 1650 р. форма замку наближена до квадрата, що і було характерним для цього часу (рис. 3: 1). В описі фортифікацій вище вказаного А. П. Мисаєвського вказано цікаву деталь, на яку варто звернути увагу: «Поміщиця Е. Д. Протасова, зрізала частину валу в середині північної прямої сторони укріплень, засипала рів, зробила на місці північного виїзду терасу, а кути цієї прямої сторони укріплення закруглила» (Мисаєвський 1878, с. 237-243). Штучна зміна контурів замкових укріплень в середині ХІХ ст. і були головною причиною, яка вплинула на зовнішній вигляд городища характерного для форм ХІ-ХІІІ ст. Ще одним суттєвим аргументом на правильність нашого припущення виступають дані про наявність поруч з Биковим городища Красне на острові посеред заплави р. Супій датованого ХІ-ХІІІ ст. (рис. 3: 4). Побідна аналогічна ситуація з двома городищами поблизу, але з різними хронологічними рівнями (датовані ХІ-ХІІІ та ХVІІ-ХVІІІ ст.) в одному населеному пункті при броді через річку на шляху присутня в: сс. Кропивна, Піщане, Золотоноша, Золотоніського р-ну, Черкаської обл. (Прядко, 2017/35, с. 20-23, 28-29, с. 71-72). Але остаточною крапку в датуванні замкових укріплень Бикова все ж таки мають поставити археологічні дослідження.

Фортифікації міських укріплень судячи з плану розташовувалися від замку із півдня та сходу (рис. 3: 1-3). Їх розміри: 750x810 м. Позиціонування сучасної вуличної сітки доріг добре вказують на присутність основних трьох брам та декілька хвірток: на захід в напрямку фортеці Басань на р. Недра (шлях прямував через греблю на р. Супій), на південь в напрямку городища Красне (на острові в заплаві р. Супій), та на північ через малий безіменний струмок (притока р. Супій) до фортеці Дорогинка (на р. Удай). (рис. 4).

Внутрішня забудова фортеці мало чим відрізнялася від подібних укріплень того часу: двір сотника, канцелярія, ринкові комори, церква Різдва-Богородицька із дзвіницею, житлові двори (козацькі, духовенства, старшини і т.д.), школа, шпиталь, шинкова хата, кузні і т.д. (рис. 6: 1-12).

Сучасний стан. На сьогоднішній планувальна структура фортеці частково простежується. Контури валів візуально та за допомогою супутникових знімків локалізуються. Найкраще збереглася південна частина замкового рову, тоді ж як, північна, східна та західна ледь помітна (рис. 5).

Таким чином, підсумовуючи вище зазначене, слід відмітити що Биківська фортеця на суходільному шляху при броді через р. Супій мала важливе значення, як для колонізації регіону, так і для оборони від ворогів.

ЛІТЕРАТУРА

- Астряба, М. Г. 1912. *Старая Полтавщина и столетняя тяжба Марковичей с Свечками и Пасютами (1720-1827 гг.)*. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск 8. Полтава.
- Балануца, А. 2013. Кошколдеї-Басанські: документи до історії київської родини (остання чверть ХVІ ст.). *Ukraina Lithuanica*. Т.ІІ. Київ. – с. 230.
- Заруба, В. М. 2007. *Адміністративно-територій устрій та адміністрація Війська Запорозького*. Дніпропетровськ. – с. 116.
- Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. 1873. Книга 5.: Чернигов. – с. 248.
- Мальченко, О. 2001. *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств ХV-ХVІІ століть*.: Київ. Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 346 с.
- Мисаєвський, А. П. 1878. *О трех городищах в Козелецком уезде*. Труды III археологического съезда. Том. I. Киев. – с. 243.
- Прядко, О. О. 2017. *Розвідки на території Лівобережної Черкащини*. НА ІА НАНУ. ф. 64. 2017/35.

- Руська Волинська метрика. Регистри документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673. 2002. К. – с. 984.
- Самоквасов, Д. Я. 1908. *Северянская земля и северяне по городищам и могилам*. М., – с. 118.
- Халепський, П. 2009. *Україна-земля козаків: подорожній щоденник*. Київ: Ярославів Вал.
- Шекун, А. В. 1981. *Научный отчет об археологической разведке в Бобровицком, Варваринском, Прилуцком и Талалаевском районах Черниговской области в 1981 г.* ф. 64. 1981/30.
- Jablonowski, A. 1877. *Lustracye krolewsczyzn ziem Ruskich: Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku*. Tom V. Warszawa.

Oleksandr Priadko

PhD, Head of Scientific-Research sector
«Archaeological Expedition» of National
Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»

BYKIV FORTRESS OF THE 17-18 CENTURIES

Little-known pages of the history of the fortification of the town of Bykiv, which first belonged to the Pereiaslav starostwo of the Commonwealth of Nations, and later to the same name and Basan hundred of the Pereiaslav Regiment, have been collected and analyzed. On the basis of all available sources, the fortifications of the town of Bykiv were reconstructed. In addition, the conducted reconnaissance established the state of preservation of the archeological monument on the Supii River.

Key words: *Pereiaslavshchyna, Bykiv, town, fortress, castle, Supii River, Cossack era, archeological monument.*

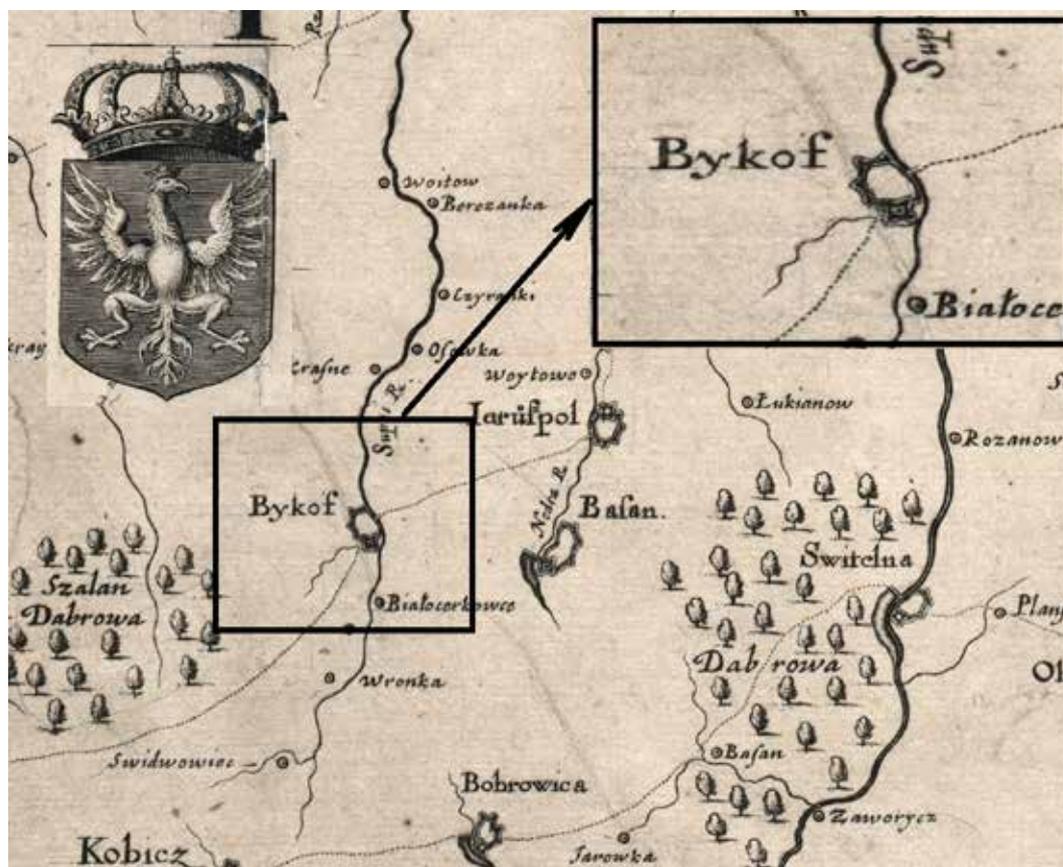

Рис. 1. Фрагмент спеціальної карти України Гійома де Боплана 1650 р. Розташування Биківської (Bykof) фортеці на р. Сунії

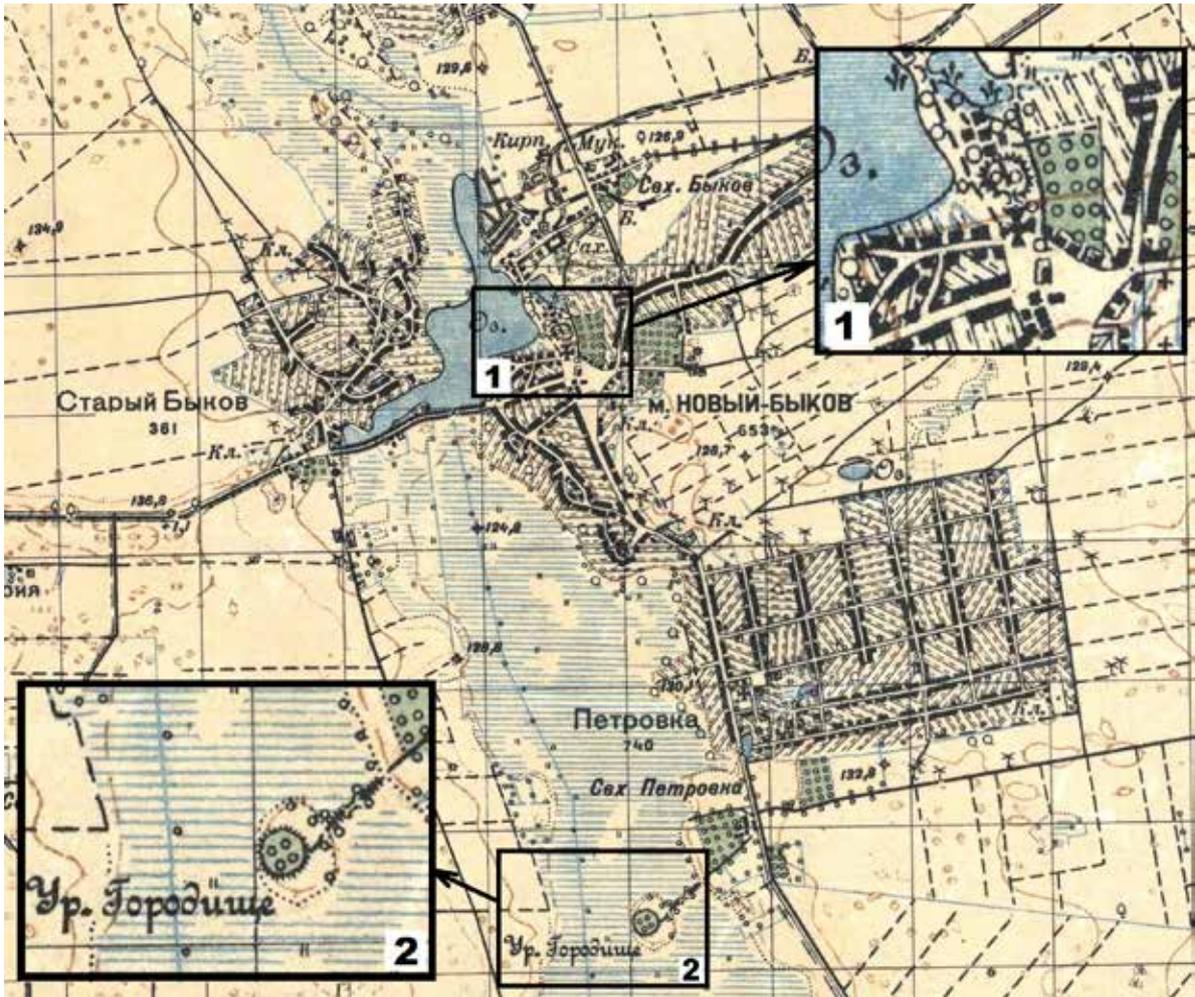

Рис. 2. Фрагмент карти М-36-52-А (1928 р.).
 1 – місце розташування Биківської фортеці XVII-XVIII ст.;
 2 – місце розташування городища Красне (на острові посеред заплави р. Сунії)

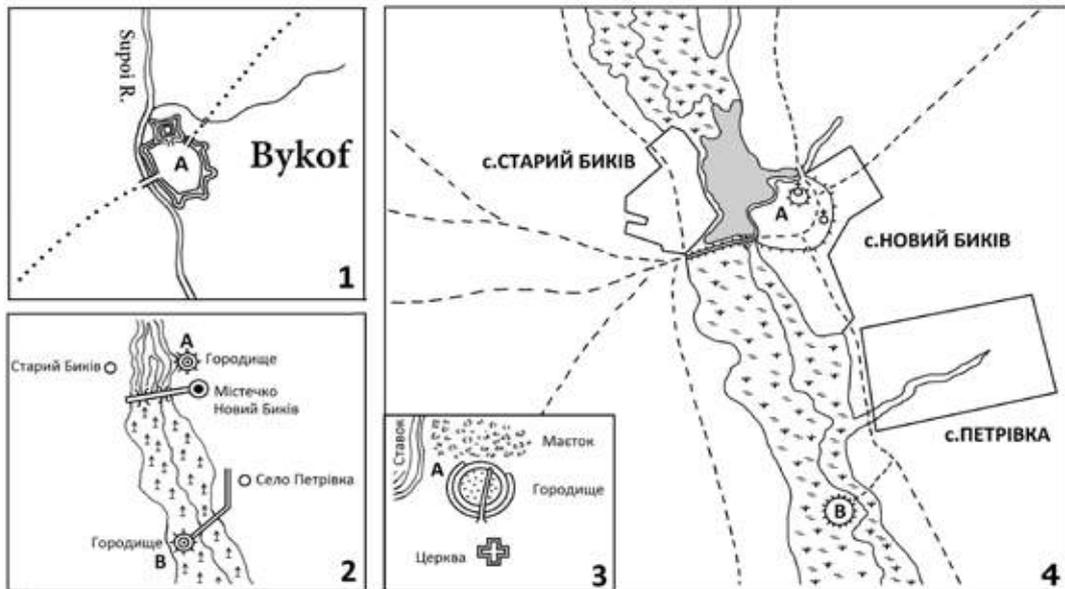
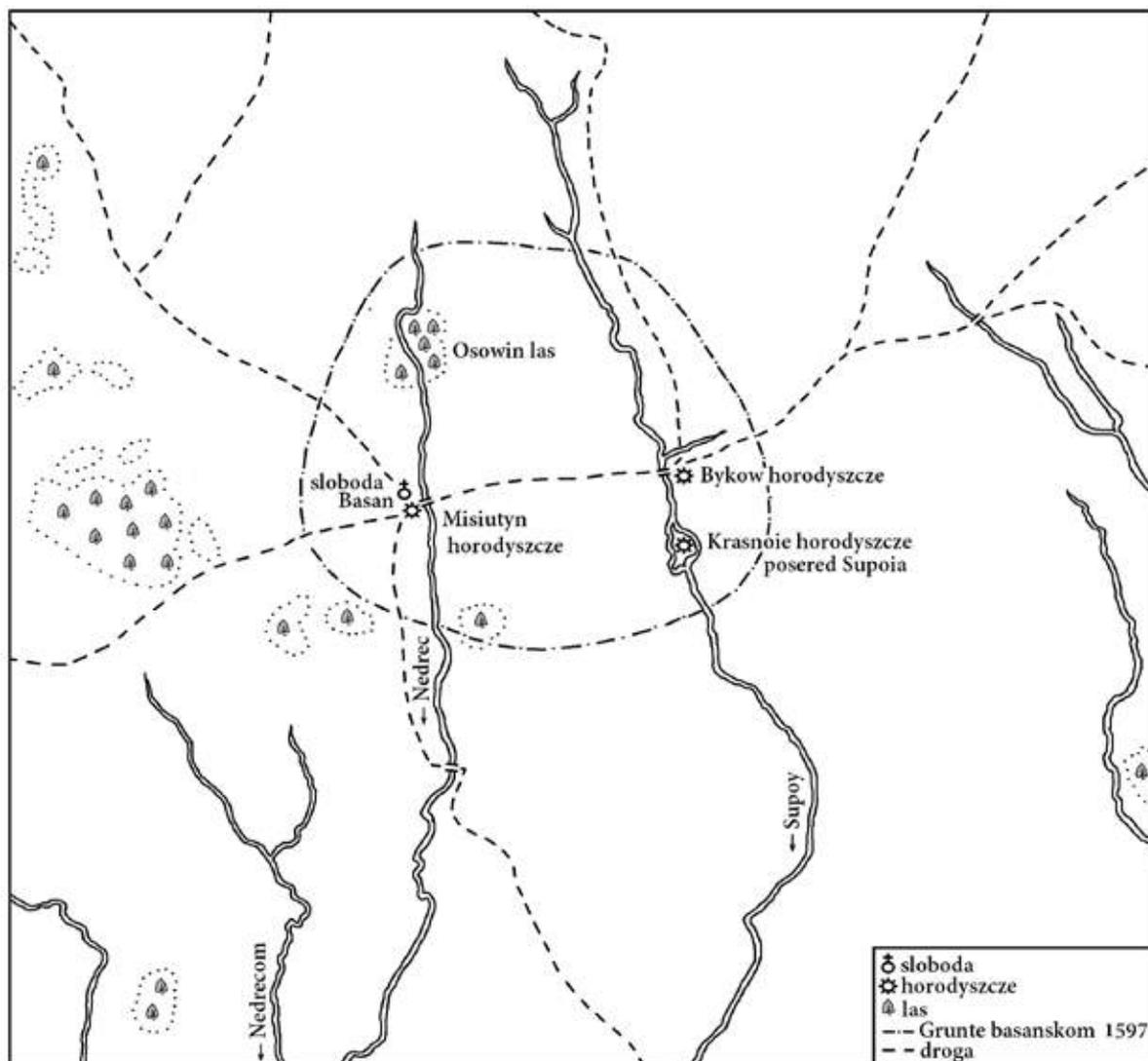

Рис. 3. Биківська фортеця:
 1 – прорис укріплень Букова (за Гійомом де Бопланом -1650 р.); 2-3 – розташування городищ за А. П. Мисаєвським: А – Городище Биків, В – городище на острові (Красне – О.П.);
 4 – розташування городищ поблизу сс. Старий Биків, Новий Биків та Петрівка:
 А – городище Биків, В – городище Красне.

Рис. 4.
Грунт «Басанський»
на 1597 р.
(Grunte basanskom)
з локалізацією городищ
та слобід на рр. Недра
та Супій: Биків,
Красне та Мішутин

Рис. 5.
Супутниковий знімок
с. Новий Биків.
Пунктиром позначені
межі замку:
1 – за А. П. Мисаєвським;
2 – за даними карти
М-36-52-А (1928 р.);
3 – Замкова брама

Рис. 6. Реконструкція Биківської фортеці на початок XVIII ст. (малюнок автора):

- 1 – замок, 2 – замкова брама, 3 – Різдово-Богородицька церква із дзвіницею,
- 4 – міські укріплення, 5 – брама на шляху до м. Басань,
- 6 – брама на шляху до городища Красного, 7 – брама на шляху до м. Дорогинка,
- 8 – ринкові комори, 9 – двори козаків та селян містечка Биків,
- 10 – ставок на р. Супій, 11 – гребля з водяними млинами на р. Супій,
- 12 – безіменний струмок